

Radomil Hradil

Včela a člověk

Člověk a včela

Dokud člověk ještě žil v intimním sepětí s přírodou, s jejími rytmy a cykly, odvíjel se i jeho život cyklicky, v kolech. Nad obzor, táhnoucí se v kruhu kolem dokola, vycházelo ráno kulaté Slunce, aby po obloze opsalo svůj oblouk a večer zapadlo na opačné straně. Jeho protiváhou byl Měsíc, z jehož kotouče ubývalo a zase přibývalo, až dosáhl své úplnosti. Slunce i Měsíc se během roku pohybovaly po svých drahách a v cyklech měnily své postavení na kulaté nebeské báni. Vědomí člověka těch dob bylo zcela jiné než dnes. Jeho čas se neodvíjel lineárně, v přímé časové ose, ale v kruzích, v naplňujících se cyklech. Člověk žil v jednotě s prostorem i v jednotě s časem, v němž nebyla minulost ani budoucnost, jen stálá přítomnost. Znakem této jednoty je právě kruh. Nepřekvapí nás tedy, když u všech takzvaně primitivních národů najdeme kruhové stavby, ať už to jsou indiánská týpí, eskymácká iglú, hliněné chýše afrických domorodců nebo jurty Asiátů. Připomeňme si také neolitické rondely; a rovněž naše nejstarší církevní stavby, rotundy, mají kruhový půdorys - stačí si vzpomenout na ty nejznámější, rotundu sv. Jiří na Řípu, rotundu sv. Kateřiny ve Znojmě, rotundu sv. Martina na Vyšehradě nebo rotundu sv. Kříže na Starém Městě Pražském.

Proměna lidského vědomí, tedy konkrétně vědomí našich slovanských předků, se projevila mimo jiné i tím, že rotundu nahradila čtyřhranná bazilika. Tato proměna probíhá současně s postupující christianizací, kdy se kult přesouvá z přírody, z

posvátných hájů a pramenů do kostelů, z kultického života je mrtvou latinou vytlačován živý slovanský jazyk a přichází písemnictví a znalost písma. To vše poukazuje na zcela zásadní prelom ve vývoji vědomí našich předků - jen si uvědomme, jaký je to rozdíl, žije-li někdo bez znalosti a používání písma, anebo dovede-li myšlenkám dávat písemnou podobu a písmo číst; jaká je to abstrakce, jaký posun v intelektualizaci. Nebo vnímá-li někdo duchovní, božský svět v přírodě, anebo odehrává-li se jeho kultovní život za zdmi kostelů, navíc v jazyce, který je mrtvý a jemuž třeba ani nerozumí, a to pouze na základě Písma, nikoli živého poznání božství.

Zkusme si nyní představit, že žijeme v kruhové stavbě, v domě bez rohů a koutů, kde nejen vnější půdorys, ale i všechny místnosti mají tvar kruhu. Je to obtížná představa, ale pokusme se o to: žít v kruhu! Podívejte se na místnost, v níž právě sedíte, a zkuste si představit, že místo pravých uhlů jsou v ní všude oblouky, včetně oken a dveří, případně i nábytku. - Když se nám to podaří, když se nám podaří vžít se do toho, jaké to je neznát písmo a nepotřebovat ho, vnímat božství všude kolem sebe, být jeho součástí, pak si začneme utvářet obrázek a získávat cit pro to, v jakém stavu vědomí a duševním rozpoložení žili naši předkové a vůbec raní lidé, ale v jakém žijí také zvířata. - A nyní si představme, že by se člověk v takovémto rajském stavu vědomí musel nastěhovat do běžného čtyřhranného domu nebo dokonce do paneláku na sídlišti, kde jsou všude jen pravé úhly a všechno je přísně lineární, abstraktní a ostré. A možná pocítíme tu bolest, jakou všechny ty hrany vyvolávají v jeho duši.

Tento proces intelektualizace dál pokračoval, až vygradoval v průběhu průmyslové revoluce v 18. století, jak jsme o tom již hovořili v souvislosti s prudkým rozvojem cukrovarnictví a se zavedením rafinace cukru, získávaného z cukrové řepy. V 19. a 20. století prudký pád člověka do hmoty a materializace jeho vědomí pokračovaly; o tom, jak se

to projevilo v chovu včel, píše Martin Dettli ve druhé části této knihy. Lidé začali chovat včely v hranatých, skříňových úlech, objevuje se pohyblivé dílo s vyjmutelnými rámečky, z úlu se stává stavebnice a z chovu včel technologický postup řídicí se pouze racionálními kritérii. Nastupuje umělý odchov matek, skládání včelstev podle libosti (také z včelstva se stává jakási skládačka), inseminace. V roce 1923 tak Rudolf Steiner varuje: „Jenže ... ta věc se nesmí dělat příliš racionálně a příliš obchodně. ... uvidíme, že to, co je po kratší dobu mimořádně příznivým pravidlem, co se dnes bere za základ, se může dobře jevit, že by však za sto let veškerý chov včel skončil, kdyby se používaly jen uměle odchované včely. ... Včelaři se tak sice mohou velice radovat z prudkého rozvoje, jaký v poslední době v chovu včel nastal; avšak tato radost nepotrvá ani celých sto roků.“ - A skutečně se vzhledem k hynutí včelstev zdá, že radost včelařů končí; ta ostatně skončila nejpozději s příchodem varroázy.

Jak tento vývoj lidského vědomí ve 20. a 21. století pokračoval? Markantních příznaků najdeme celou řadu. Pomiňme nyní dvě světové války, vyznačující se nesmírnou krutostí, masovým vražděním, obrovským nasazením strojů, použitím otravných plynů a nakonec i atomové bomby. Všimneme si především nástupu chemického průmyslu, založeného na těžbě a zpracování ropy, který vzápětí velmi výrazně promluvil do vývoje zemědělství, tedy obdělávání půdy a krajiny. To se u nás proměnilo již bezprostředně po skončení druhé z obou velkých válek, po nástupu tzv. socialismu. Málokdo si dnes opravdu uvědomuje, jak velmi naši krajinu poznamenalo scelování půdy a rozorávání mezí, jak nesmírně tím utrpěla její rozmanitost, co to skutečně znamenalo pro velké i malé živočichy, včetně hmyzu, kteří v ní žijí. Chceme-li si udělat představu o dosahu těchto škod, stačí se podívat do sousedního Rakouska nebo jižního Německa: mezemi oddělená úzká políčka jako kapesníčky, na každém z nich jiná plodina nebo odrů-

da, letecké snímky zde i dnes připomínají záběry naší krajiny ze čtyřicátých let. Racionalizace zemědělství se ovšem nevyhnula ani západní Evropě, a i když zde v některých oblastech ke scelení polí nedošlo, jiné příznaky, včetně mizení rozptýlené zeleně z krajiny, utužení půdy v důsledku používání těžké mechanizace a umělých hnojiv atd., tu najdeme také.

V padesátých letech pak zaznamenáváme prudký nástup jedů, takzvané agrochemie, aplikované nejen pozemními stroji, ale záhy též velkoplošně letadly. Připomeňme si jen zarputilou válku s mandelinkou bramborovou s tunami DDT sypanými na pole, takže larvy tohoto brouka vypadaly jako oživé vanilkové rohlíčky... V sedmdesátých letech - lidské vědomí zase o něco více zkornatělo - u nás proběhla ještě jedna vlna „racionálních“ úprav krajiny, prováděných pomocí bagrů a buldozerů. Hnůj na poli se v tu dobu, jak si ještě pamatuji, rozmetával pomocí výbušniny a stavěly se velkokapacitní drůbežárny, kravíny a vepřiny - vězení pro desítky tisíc zvířat, intelektuálním vědomím nahlížených jako „výrobní prostředky“ nemající duši ani žádné pocity. Bolest zvířat je člověku již lhostejná. Krávy krmí lidé kafilerní moučkou z mrtvých zvířat, protože jejich racionální úvaha jim řekla, že v bachoru krav beztak žijí kvanta prvků, trávících píci, a kráva se vlastně živí jejich odumírajícími tělíčky, tedy koneckonců živočišnou bílkovinou; proč jí ji tedy nedodat rovnou? Když jako blesk z čistého nebe přišla nemoc šílených krav, vzpomněli si někteří lidé na slova Rudolfa Steinera ze začátku dvacátých let, kdy řekl, že bude-li se hovězí dobytek krmít masem, zešílí...

Dnes s údivem pozoruji, jak si lidé bez většího rozmyslu obalují domy polystyrenem, plastem, který se mimochodem začal v praxi používat ve třicátých letech minulého století; ropa, tento produkt smrti, uložený hluboko pod zemí, jim slouží nejen k pohánění automobilů atd., ale

navíc se do ní zahalují ve svých domech, jako by - tak jako jejich vědomí - klesali stále hlouběji do hmoty, hluboko pod zem...

A s ještě větším údivem sleduji, s jakou bezstarostností dnes téměř všichni lidé používají mikrovlnné technologie, především mobilní telefony, k jejichž fungování je nutné všudypřítomné uměle vytvořené elektromagnetické, mikrovlnné pole. Tímto životu nepřátelským zářením jsme již zahalili celou Zemi - a díváme se, že včely hynou. Mimo chodem, technologie radaru, která patří do tohoto okruhu, se začala rozvíjet a v praxi používat také ve třicátých letech minulého století, v době, kdy se připravovala druhá světová válka a kdy byla objevena „podsvětní“ planeta Pluto. - To vše jen vypovídá o působení určitých sil ve vývoji lidstva, sil „podpřírody“, které nás chtějí oddělit od duchovního světa, od sebe navzájem i od ostatních přírodních říší. Jsou to síly, které v nás posilují egoismus a vytvářejí kolem nás neviditelné zdi vězení, abychom nevnímali důsledky svých činů ve světě kolem sebe.

A co tento vývoj přinesl včelám? Místo v kruhové schráně žijí dnes včely v hranatých, pravoúhlých úlech. Že v tom je pro obyvatele takového prostoru velký rozdíl, to by nám již po předchozím vcitování se do dřívějšího lidského vědomí mohlo být zřejmé. Tyto úly jsou rozebíratelné, včelari průběžně takzvaně chodí do včel a to, co se za normálních podmínek odehrává vskrytu a v klidu, je periodicky narušováno; při otevření úlu se naruší vrstva propolisu, kterou jinak včely vytmelí nitro úlu, dovnitř vnikne světlo a - odvoláme-li se na výše uvedené srovnání použité Rudolfem Steinerem - je to, jako kdyby nám někdo otevíral lebku, mozkovnu...

(Uvědomuji si, že to, co nyní píšu, bude patrně včelaře zlobit, protože to zpochybňuje zavedený způsob chovu včel; jde však o pokus podívat se na věc včelíma očima, nikoli očima racionálního chovatele. A budeme-li chtít

Dlabaný klát s vyřezanou postavou madony s dítětem, původně polychromovanou, 1836; Regionální muzeum a galerie v Jičíně (v majetku muzea od r. 1992, získán koupi od soukromého vlastníka).

Podoba úlů věnovali kdysi včelaři velkou péči, jak můžeme vidět i na těchto dvou snímcích muzejních exponátů z Jičína a Broumova, vyřezávaných klátů z první poloviny 19. století - tedy z doby těsně před nástupem všech těch inovací a stavebnicového myšlení, o nichž je v této knize řeč, z doby, kdy včelař (a jistě nejen on) dosud zjevně myslel integrálně a včelstvo pro něho bylo nedílnou jednotou, dělicí se pouze při rojení, ovšem dělicí se opět jen v novou jednotu dvou nových včelstev.

Z rožnovského skanzenu známe kolekci klátů s vyřezávanými hlavami králů (ozdobených korunami) i prostých lidí (v čepicích), jejich otevřená ústa jsou česna, na jednom ze štramberských klátů najdeme dokonce podobně vyvedenou hlavu čerta, na těchto exponátech však řezbář - v případě broumovského úlů neobyčejně

7

Úl s reliéfem Panny Marie Celské, 1817; Muzeum Broumova (původ úlu je nejistý, dokumentace se po válce a poválečných událostech nezachovala, patrně však pochází z broumovského regionu).

zručně - zpodobnil svátý motiv, Pannu Marii s Jezulátkem v náručí. V obou případech byla řezba navíc původně barevně (patrně s převahou zlaté) pomalovaná, tedy polychromovaná, a pohled na včely vylétající z česna a zase do něho vlétající musel být nádherný. A což teprve, když se z úlu hrnul celý roj! Jičínský klát má dvě česna, jedno u Mariiných nohou, druhé v oblasti jejího lůna, z broumovského klátu vylétaly včely z oblaků, na nichž Maria jako korunovaná královna nebes stojí. Můžeme si živě představit, jak vroucí vztah měl včelař, tehdejší majitel takového úlu, nejen k Panně Marii, ale i ke včelám, a můžeme tento vztah srovnat s tím, jaký k nim máme postoj dnes, kdy nás zajímá pouze výnos medu, náklady na koupi řepného cukru na zakrmění, účinnost fumigace a případně ještě tak opylovací efekt včelstva...

do budoucna s ostatními přírodními říšemi vycházet po dobrém, budeme se na svět muset dívat jejich očima; v opačném případě s nimi budeme válčit, je to ovšem válka, kterou nemůžeme vyhrát.)

Včely vylétající z úlu před sto lety, před šedesáti lety, před dvaceti lety a dnes nalézaly úplně jiné podmínky. Před sto lety to byla velmi členitá, rozmanitá krajina s množstvím různorodých zdrojů nektaru a pylu, s množstvím planých bylin, kvetoucích stromů, jetelovin, pestrých luk, selských zahrad atd. Životní prostředí bylo s výjimkou několika málo průmyslových oblastí velmi čisté, chemický průmysl ani automobilismus prakticky neexistovaly. Před šedesáti lety teprve začínala éra agrochemie, jedů byly včely zatím ušetřeny. Před dvaceti lety už byly včely konfrontovány s chemickými postřiky a především s obrovsky zchudlou krajinou s velkými lány monokultur, s poli udržovanými pomocí chemie bez plevele, tedy bez kvetoucích nektarodárných rostlin. A dnes? Včelám přibyly další „záťažové faktory“, například pyl geneticky manipulovaných rostlin, především ale silné elektromagnetické pole, které vnímají mnohem citlivěji než my.

Zatímco přirozená a zdravá situace je taková, že se jednotlivá včelstva v krajině nacházejí v určité vzdálenosti od sebe navzájem, takže je krajina přítomností včel rovnoměrně prostoupena, dnes jsou včely chovány ve „velkochovech“, ve včelínech s mnoha desítkami či stovkami včelstev. Takové nepřirozené nahuštění včely samozřejmě stresuje a vede je k nezdravému chování, k vzájemnému loupežení atd. Aby včelař takové množství včel uživil, musí se včelstvy kočovat, to znamená přemísťovat je v průběhu sezóny na různá stanoviště. Když pole, u kterého je včelín postaven, odkvete, musí chovatel včely urychleně přemístit k jinému vydatnému zdroji potravy, aby včely nehladověly a nebyly ještě více vystresované. Každé přemístění je pro ně ovšem stresující...

Racionalizace chovu včel byla přivedena ke svému vr-

cholu - a zároveň ke svému smutnému konci - v současné Severní Americe. Americký chovatel, včelařící (lze-li jeho činnost ještě vůbec včelařením nazvat; spíš bychom měli hovořit o velkovýrobě medu a dalších včelích produktů) dejme tomu na Aljašce, zakoupí na jaře včelstva, která vzniknou tak, že specializované podniky někde v Kalifornii nebo na Havaji „vyrobí“ pro celé Spojené státy uměle oplodněné včelí matky a ke každé z nich pak přisypou půl kilogramu dělnic. Výrobce medu s včelstvy během sezóny kočuje od pole k poli, aby na konci sezóny všechny včely včetně matek zahubil, odstraní je z úlu a vybral všečen med, vosk a propolis. Nemusí se starat o zimní zakrmení ani o nic jiného, na jaře si zase koupí nová včelstvíčka s inseminovanými matkami a spustí nový výrobní cyklus...

Lze se vůbec divit, že se v Americe musí potýkat se syndromem hromadného vymírání včelstev (Colony Collapse Disorder, CCD), když je přece zřejmé, že za těchto podmínek se duch úlu, bytost včelstva může jen velmi obtížně udržet ve světě jevů, z něhož je tímto drastickým způsobem chovu i zhoršujícími se vnějšími podmínkami vehementně vytlačována? V podstatě nelze. - Až sem tedy dospěl vývoj, o němž měl pan Müller v roce 1923 tak vysoké mínění. Na chmurnou předpověď Rudolfa Steinera tehdy pan Müller odvětil, že „není s to pochopit, že by za osmdesát až sto let měla včelstva uhynout“. A nebyl také schopen „tak docela pochopit, jak to pan doktor myslí, že za padesát nebo sto let by se umělý odchov mohl dostat do nesnází“. A co na to doktor Steiner? „Člověk dnes proti umělému odchovu včel nemůže vůbec nic mít, protože zkrátka žijeme v poměrech, ve kterých se na sociálním poli nedá vůbec nic dělat. Připustit si to však musíme: je něco jiného, jestli přírodě ponecháme její běh a jenom ji přivedeme do správných kolejí, anebo do věci vneseme něco umělého. Ale já se tu vůbec nechci tomu, co řekl pan Müller, nějak vzpírat. To naprosto souhlasí: člověk to dnes ještě nemůže

zjistit, nýbrž musí to odročit. Popovídáme si zase za sto let, pane Müllere, a uvidíme, jaký bude potom váš názor.“

Včela a člověk

Už v úvodním obraze jsem uvedl, že stav, v jakém se dnes nacházejí půda, kráva a včela jakožto určití představitelé, tedy stav chorobný a alarmující, je jen zrcadlem nastaveným našemu nemocnému vědomí. Je-li dnes nemocné životní prostředí a je-li obdělávání půdy, pěstování rostlin a chov zvířat - a spolu s nimi mnoho dalších lidských činností - nepřátelské životu, pak to neznamena nic jiného, než že jsme nemocní my sami, naše vědomí, jež se pak projevuje v realitě, kterou kolem sebe vytváříme. Může nám včela nějak pomoci k uzdravení - kromě toho, že nám svým vlastním zoufalým stavem ukáže naši nemoc? A v čem by měla spočívat cesta k uzdravení?

V první řadě v proměně našeho vědomí. Jedině když připustíme existenci toho, co nás přesahuje, duchovního, božského světa jako původu a zdroje všeho, co je kolem nás, i nás samých, může se naše vědomí začít proměňovat a uzdravovat. Když poznáme své skutečné postavení ve světě, můžeme se začít léčit ze svého egoismu. A můžeme začít proměňovat i nezdravé sociální poměry, které jsme vytvořili. Můžeme se konečně vymanit z ideologické svěrací kazajky, spočívající v předpokladu, že konkurence a vzájemný boj povedou k obecnému blahu a pokroku. Můžeme sociální poměry uzpůsobit tak, abychom nebyli nuceni vykořisťovat půdu, krávy ani včely, zneužívat je a ničit. A jak by měly vypadat uzdravené sociální poměry?

Tady se opět dostáváme k velkému tajemství včelího úlu, ale třeba i mraveniště, k tajemství, které spočívá v lásce. Už Maeterlinck poodhaluje toto tajemství v *Životě mra-*

věnců: „Neztrácejme ze zřetele, že se zde vše děje pod velkým znamením jednoty a lásky, ale lásky panenské a bez zájmu, jíž nikdy nepoznáme - což upevňuje a podivuhodně šíří její království.“ Také Rudolf Steiner poukazuje na lásku panující v úlu, byť ne v přednáškách o podstatě včel, které jsou ústředním tématem této knihy: „V celém úlu tak vlastně můžeme jakožto substanci najít právě to, co člověk prožívá jenom tehdy, když se v jeho srdci rozvíjí láska. Celý úl je vlastně prostoupen milostným životem. Jednotlivé včely se tak zřikají lásky a rozvíjejí lásku v celém úlu. Takže začneme životu včel rozumět tehdy, jestliže si uvědomíme, že včela žije jakoby v ovzduší, které je zcela proniknuté láskou.“

Co především můžeme vidět u včel a dalších sociálních druhů hmyzu, je obětavá služba celku. Jedinec je plně podřízen duchu celku, kterému slouží, až to připomíná službu jednotlivých buněk příslušnému orgánu nebo organismu. Čtenář se možná bude zdráhat označit činnost buněk za službu či přinášenou oběť, stejně jako činnost včel nebo mravenců v rámci kolonie; přece jen si pojem služby a zvláště pak oběti spojujeme s vědomím, které u buněk nebo hmyzu nepředpokládáme nebo nenalzáme, s vědomým rozhodnutím, kterého nejsou schopni. Vědomí se zde nachází na vyšší úrovni, na úrovni „superorganismu“, a na rozdíl od člověka není přítomno v jedincích. Přesto by bylo scestné chtít jednotlivé dělnice přirovnávat k bezduchým součástkám stroje, které fungují, aniž by o tom jakkoli věděly. Scestné by to bylo už jen proto, že stroj je ze součástek složen (když se předtím jako duchovní idea zrodil v mysli člověka), zatímco včelstvo není složeno z dělnic, stejně jako organismus není složen z buněk, nýbrž buňky i včely se odvozují z prvotního, nadřazeného celku. O tom už jsme ostatně mluvili.

Skutečnosti budeme mnohem blíže, když si vykreslíme představu, obraz obětavé nezištné lásky jako síly prostupující nejen úl či mraveniště, ale třeba i naše vlastní tělo. Protože to vědomí tu je, i když není vázáno na jednotlivé

buňky nebo včely, tak jako je v našem případě vázáno na jednotlivého člověka.

Člověk na svém již popisovaném sestupu do hmoty rozvinul svou individualitu, svou egoitu a tím i svůj egoismus. Další cesta, nemá-li náš vývoj skončit katastrofou, musí vést k překonání této tendence a k nastolení obratu ve vývoji. Jestliže naši předkové byli v době rodů a kmenů natolik propojení, že neznali soukromí, soukromé vlastnictví, žili v *pospolné* společnosti a byli skutečně bytostmi více rodovými a kmenovými než individuálními, pak naše další cesta musí spočívat v překonání egoismu a musí směřovat k nové pospolitosti, aniž bychom se přitom vzdali své individuality. Společenství včel nám na této cestě může být vznešeným ideálem.

Toto společenství - ať už máme na mysli současné společenství sociálních druhů hmyzu nebo budoucí lidskou pospolitost - má celou řadu aspektů. Podívejme se nyní na jeden, který považuji za velmi důležitý a v němž nám včely a mravenci mohou také posloužit jako vzor; tímto aspektem je ekonomický život neboli zacházení s nabytými statky. Zatímco v naší patriarchální, agresivní a egoistické společnosti vládne v ekonomické oblasti princip konkurence, tedy vzájemného boje, hovořil Rudolf Steiner mnohokrát o tom, že tato oblast, má-li být zdravá, musí být založena na opačném principu, principu bratrství nebo také jinak solidarity. Vzájemný boj, nazývaný eufemisticky „soutěž“, podstupujeme v ekonomické činnosti proto, abychom si vytvořili zisk, za účelem hromadění statků. Výzkum matriarchátu naproti tomu ukázal, že základem ekonomického života matriarchálních společností bylo rozdělování podle zásady „kdo má, ten dá“.

Praobrazem takového rozdělování je takzvaná regurgitace (tj. vyvrhování) mravenců. Mravenci mají dva žaludky; v prvním uchovávají sladkou potravní kaši, aniž by ji trávili, a tento žaludek je nazýván sociálním, slouží k

uchovávání potravy pro celou kolonii; druhý patří již samotnému mravenčímu jedinci. Kdykoli se mravenci v kolonii setkají - a taková kolonie není mimochodem ničím jiným než velkým matriarchátem - sdělí si obsah svého sociálního žaludku a dělnice, která v něm má více, předá část potravy druhé dělnici, tak aby měly obě stejně. Jelikož se mravenci setkávají téměř neustále, je ve všech žaludcích udržována stejná hladina, stejné množství potravy. Takto vypadá v praxi společnost rozdělování, nikoli hromadění. Na celém tomto kouzelném ději je pozoruhodná ještě jedna věc - a na tomto místě bych dal ještě jednou, pro- tentokrát naposledy, slovo Maurici Maeterlinckovi, který na základě pozorování regurgitace dospěl k tomuto závěru:

„Vyvrhování musí být pro něho [pro mravence] něčím tak rozkošným, jako je pro nás ochutnávání nejvzácnějších jídel a vín. Zřejmě se zdá, že mu příroda přidělila rozkoše analogické rozkoším lásky, která mu jest zakázána. Zvracející mravenec s tykadly vzad obrácenými (...) má vzrušený výraz a zřejmě zakouší více radosti než ten, který se cpe medem. Ostatně ve většině mravenišť je regurgitace takřka neustálá a přerušuje se jen prací, péčí o potomstvo, odpočinkem a válkou.“

Nezlehčujme Maeterlinckovo pozorování - byl to básník a dokázal vnímat ještě jinak než jen intelektem! Vezměme to jako závěrečný obraz této části knihy: společenství včel a mravenců je prostoupeno tichou milující obětavou službou, která však není žádnou řeholí, nýbrž radostí, ustavičnou radostí ze vzájemného dávání, poskytování si. To je obraz naší budoucí lidské společnosti!